

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК: 324:342.843

Микола Бучин

Національний університет «Львівська політехніка»

ІНДЕКС ДЕМОКРАТИЧНИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

© Бучин М., 2014

На основі розробленої комплексної моделі демократичних виборів досліджено її особливості в Україні. Використовуючи власну методику, автор обчислює Індекс демократичних виборів під час виборчих кампаній в Україні. Індекс є відносною величиною, що показує відповідність реального стану конкретних українських виборчих перегонів ідеальній моделі демократичних виборів.

Ключові слова: демократія, вибори, виборче законодавство, виборча практика, демократичні принципи виборів, індикатори демократичних виборів, Індекс демократичних виборів.

Mykola Buchyn

AN INDEX OF DEMOCRATIC ELECTIONS IN UKRAINE

© Mykola Buchyn, 2014

In the article the author on the basis of the designed comprehensive model of democratic elections researches its peculiarities in Ukraine. The model is based on democratic principles of elections. On the basis of their analysis the author distinguishes the indicators of democratic elections, in other words, the conditions of realization of elections, observance or nonobservance of which will testify to the level of democratic character of electoral process. Each indicator is divided into constituents. They can be considered in two planes: in the sphere of legislation (de jure constituents) and in the sphere of electoral practice (de facto constituents). It gives an opportunity to fully describe the institute of democratic elections and define its Index.

Each of democratic principles of elections, indicators, and their constituents has its appropriated amount of points according to their «weight», importance in providing the democratic character of elections. The author introduces into a scientific circulation such category as Index of democratic elections. It is a relative value that shows accordance of the real state of particular electoral races to the ideal model of democratic elections.

The Index of democratic elections can acquire a numerical value from 0 (elections are fully undemocratic) to 1 (elections are fully democratic). Using own methodology, the author examines the peculiarities of electoral campaigns in Ukraine from 1990 to present time, calculates Index of democratic elections in our state. It is found out, that until 2004 the Index of democratic elections had been declining. After «orange revolution» the level of democratic character of elections grew substantially, however, since 2007 it has been gradually declining again.

Key words: democracy, elections, electoral legislation, electoral practice, democratic principles of elections, indicators of democratic elections, Index of democratic elections.

У сучасних умовах мрія побудувати такий державний лад, у якому всі громадяни були б рівними, вільними, добровільно та спільно здійснювали управління практично є втілена в демо-

кратичному політичному режимі. Сучасну демократію важко уявити без наявності періодичних виборів, які є основним механізмом формування владних структур. Водночас виборча практика України показує наявність значних порушень під час проведення виборів. В цьому контексті актуальною стає необхідність розроблення методики обчислення рівня демократичності виборчих процедур (варто зауважити, що у вітчизняній політичній науці таких методик немає). Це дасть змогу визначити рівень демократичності кожних виборчих перегонів в Україні та їх співвідношення із демократичним ідеалом, з'ясувати тенденції розвитку виборчого законодавства і виборчої практики в нашій державі. Своєю чергою, це допоможе вдосконалювати українське виборче законодавство, сприятиме проведенню виборчих кампаній на демократичнішому рівні.

Мета публікації – на основі власної методики обчислити рівень демократичності виборів в Україні.

На вивчення проблем демократичності виборів звертали увагу такі українські та зарубіжні науковці, як: А. Романюк, Ю. Ключковський, Р. Даль, С. Князев та ін. Однак проблема розроблення методики обчислення рівня демократичності виборів залишається невирішеною.

Відомий американський науковець Р. Даль слушно зазначає: «Сьогодні ідея демократії отримала всезагальне визнання. Більшість режимів претендує на право називатись словом “демократія”. Ті ж, кому це не до снаги, наполягають на тому, що їхні особливі різновиди недемократичного правління є необхідним шаблоном на шляху до повної «демократії». В наші дні навіть диктатори, схоже, вірять в те, що необхідна складова їхньої легітимності – та чи інша словесна данина демократії» [1, С. 9].

Вибори і демократія тісно пов'язані категорії політичної науки. Відомий український дослідник А. Романюк влучно характеризує їхній взаємозв'язок та взаємовплив: «Вибори і демократія є свого роду сіамськими близнюками, їх неможливо розділити, або абстрагуватися при розгляді одного явища від іншого. Ми в рівній мірі можемо говорити про те, що вибори є умовою становлення демократії, її ключовим індикатором і в певній мірі її результатом... Тобто, лише за демократії вибори стають виборами» [17, С. 3].

Вибори будуть демократичними лише за умови їх проведення на основі демократичних принципів. Проте стає зрозуміло, що демократичні принципи виборів є загальними і розкриваються через певні складові. Тому виникає потреба у виробленні на основі кожного з принципів його структурних складових, які дають змогу визначати рівень демократичності будь-якого виборчого процесу. Такі структурні елементи назвемо індикаторами демократичних виборів, оскільки вони даватимуть можливість ідентифікувати вибори як демократичні чи, навпаки, недемократичні.

Але хоч індикатори демократичних виборів деталізують демократичні принципи, однак вони все ж є доволі загальними. Водночас визначення рівня демократичності виборів вимагає їх конкретизації. Тому ми вважаємо за доцільне розбити кожен з індикаторів демократичних виборів на структурні компоненти, кожен з яких буде наділений певним числовим значенням (воно залежатиме як від стану, так і від рівня дотримання конкретного компонента). Відповідно, сума числових значень усіх компонентів дасть нам змогу визначати відсоток демократичності конкретних виборчих перегонів порівняно з ідеальною моделлю демократичних виборів.

У контексті вищезазначеного найпроблемнішим моментом стає саме обґрунтованість наділення конкретних індикаторів демократичних виборів та їх структурних компонентів певними числовими значеннями, адже від цього залежатиме як дієвість методики, так і достовірність визначення рівня демократичності виборів.

Також варто зазначити, що досконале виборче законодавство ще не є гарантією демократичності виборчої практики. Тому вбачаємо доцільність, розглядаючи складові індикаторів демократичних виборів, поділяти їх на дві групи: складові де-юре (показують рівень демократичності виборчого законодавства) та складові де-факто (є свідченням рівня демократичності виборчої практики). Але слід зробити одне суттєве зауваження – фактичні складові індикаторів демократичних виборів не є простим практичним втіленням правових. Це пояснюється тим, що, з одного боку, не всі складові де-юре мають практичне втілення (наприклад, відсутність/наявність імперативного вомуму чи порогу явки в законодавстві автоматично означатиме його відповідне

застосування/незастосування і не становитиме окремого аналогу складових індикаторів демократичних виборів де-факто). З іншого боку, виборча практика дає змогу виділити окремі елементи складових індикаторів демократичних виборів де-факто, які не матимуть правових аналогів або ж дещо модифікуватимуть останні.

Крім того, вищезгадані складові індикаторів демократичних виборів також слід розділити на позитивні та негативні. Перша група матиме складові, наявність яких сприятиме рівню демократичності виборчого процесу (наприклад, наявність у виборців однакової кількості голосів). До другої групи, навпаки, належатимуть складові, відсутність яких означатиме демократичність виборів (наприклад, наявність імперативного вотуму зменшуватиме рівень демократичності виборчих перегонів, і, навпаки, його відсутність сприятиме демократизації виборів).

На нашу думку, для визначення рівня демократичності виборів необхідно ввести в науковий обіг таку політологічну категорію, як «Індекс демократичних виборів». Такий показник повинен бути відносним: показувати, наскільки рівень демократичності конкретної виборчої кампанії відповідає ідеальній моделі демократичних виборів.

З урахуванням наведеного вище формула визначення Індексу демократичних виборів (IDE – Index of democratic elections) виглядатиме так:

$$IDE = \frac{\sum_{i=1}^{11} P_i}{\sum_{i=1}^{11} P_i^{max}} + \frac{P_0}{P_0^{max}},$$

де P_i – бали за дотримання демократичних принципів виборів під час конкретної виборчої кампанії; P_i^{max} – максимально можливі бали за дотримання демократичних принципів виборів; P_0 – бали за дотримання інших індикаторів демократичних виборів під час конкретної виборчої кампанії; P_0^{max} – максимально можливі бали за дотримання інших індикаторів демократичних виборів.

Своєю чергою, P та P^{max} вираховуються за такими формулами:

$$P = \sum_{i=1}^n K_i,$$

де K_i – бали за дотримання індикаторів демократичних виборів.

$$P^{max} = \sum_{i=1}^n K_i^{max},$$

де K_i^{max} – максимально можливі бали за дотримання індикаторів демократичних виборів.

Нарешті, K_i та K_i^{max} можна обчислити так:

$$K = K_f + K_g,$$

де K_f – бали за реалізацію індикаторів демократичних виборів у виборчому законодавстві; K_g – бали за дотримання індикаторів демократичних виборів у виборчій практиці.

$$K^{max} = K_f^{max} + K_g^{max},$$

де K_f^{max} – максимально можливі бали за реалізацію індикаторів демократичних виборів у виборчому законодавстві; K_g^{max} – максимально можливі бали за дотримання індикаторів демократичних виборів у виборчій практиці.

Запропонована методика обчислення Індексу демократичних виборів має певні особливості, які вимагають детальнішого пояснення:

1. Різні демократичні принципи виборів мають різну «вагу» (по-різному впливають на рівень демократичності виборчого процесу). Відповідно до цього різним принципам слід надавати різне числове значення (кількість балів). На нашу думку, найважливішими для забезпечення демократичних виборів є принципи рівних, вільних та загальних виборів, адже без їх дотримання важко взагалі говорити про демократичність виборів як таких. Тому їм ми надамо числове значення по 200 балів кожному. Дещо менш важливими і тому «оціненими» по 150 балів є принципи таємного голосування, загального пасивного виборчого права та рівності суб'єктів виборчого процесу. Принципу свободи агітації слід, на нашу думку, присвоїти 100 балів,

а принципам гласних виборів, адміністрування виборів спеціальними органами та відповідальності за порушення виборчого законодавства – по 90 балів. Нарешті, найменш важливим з погляду забезпечення рівня демократичності є принцип прямих виборів, якому слід, на наше переконання, присвоїти 50 балів.

2. Пропонована методика обчислення рівня демократичності виборів є розроблена лише для держав з «перехідним» політичним режимом і не може ефективно застосовуватись для вимірювання виборів у країнах із стабільною демократією. Це можна пояснити специфічністю політичного ладу країн, що трансформуються, оскільки політичний режим таких держав (як, зрештою, й інститут виборів) вимагають додаткових механізмів забезпечення його демократичності порівняно з країнами із західною моделлю демократії. На підтвердження сказаної тези можна навести такі приклади: інститут міжнародних спостерігачів та адміністрування виборів виборчими комісіями не є обов'язковими елементами виборів у стабільній демократичній політичній системі. В останніх контроль під час виборів забезпечується внутрішніми механізмами та спостереженням; вибори можуть адмініструватися органами влади без ушкодження для демократії завдяки високому рівню політичної культури та традицій. Водночас у «перехідних суспільствах» вищезгадані механізми є атрибутивними складовими інституту демократичних виборів. В іншому разі завжди існуватиме загроза втручання влади у хід виборчих перегонів, її спроби адмініструвати вибори так, щоб надавати певним суб'єктам виборчого процесу преференції.

3. Індекс демократичних виборів, враховуючи його відносність, може набувати числового значення від 0 (вибори є повністю недемократичними) до 1 (вибори є повністю демократичними).

4. Для того, щоб зробити результат обчислення рівня демократичності виборів більш комплексним та вірогідним, ми вважаємо за потрібне розглянути індикатори демократичних виборів у двох площинах: де-юре (рівень демократичності закладених у виборчому законодавстві правових положень) та де-факто (рівень дотримання демократичних принципів виборів у виборчій практиці).

5. Деякі індикатори демократичних виборів залежать від типу виборчих систем чи типу виборів за об'єктом обрання. Наприклад, для забезпечення рівної «ваги» голосу кожного виборця необхідно формувати виборчі округи з приблизно однаковою кількістю виборців. Проте цей нюанс важливий лише для мажоритарної та змішаної виборчої системи на виборах до парламенту чи під час обрання депутатів місцевих рад. Водночас за пропорційної виборчої системи, а також під час обрання президента чи голів місцевих рад цей нюанс не є принциповим. Тому відсутність правових норм та практичних дій, що передбачають формування рівних за чисельністю виборчих округів в одних випадках означатиме присвоєння цьому індикатору 0 балів, а в інших – максимальної кількості балів.

6. Порушення індикаторів на практиці може мати різні особливості, які, на нашу думку, слід поділити на чотири групи. Так, порушення можуть: набувати системного, масштабного та цілеспрямованого характеру (в такому разі цьому індикатору присвоюватиметься 0 балів); бути частими, однак не бути цілеспрямованим та системним (у такому разі цьому індикатору присвоюватиметься від 1/4 до 1/2 від максимальної кількості балів залежно від масштабності правопорушень); носити поодинокий та випадковий характер (в такому разі цьому індикатору присвоюватиметься від 2/3 до 3/4 від максимальної кількості балів залежно від масштабності правопорушень); бути відсутніми (в такому разі цьому індикатору присвоюватимуть максимальну кількість балів).

7. На нашу думку, є ще певні індикатори демократичних виборів, які не можна віднести до жодного з проаналізованих демократичних принципів виборів, але які, однак, впливають на рівень демократичності виборів та не можуть бути невраховані під час обчислення Індексу демократичних виборів.

Із вищесказаного загальна ситуація із розподілом балів та методикою обчислення Індексу демократичних виборів виглядатиме так.

Таблиця 1

Загальний розподіл балів для обчислення Індексу демократичних виборів

Позначення	Демократичні принципи виборів	Макс. сума балів
P1	Принцип вільних виборів	200
P2	Принцип загальних виборів	200
P3	Принцип рівних виборів	200
P4	Принцип прямих виборів	50
P5	Принцип таємного голосування	150
P6	Принцип загального пасивного виборчого права	150
P7	Принцип рівності суб'єктів виборчого процесу	150
P8	Принцип свободи агітації	100
P9	Принцип гласних виборів	90
P10	Принцип адміністрування виборів спеціальними органами	90
P11	Принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства	90
P0	Інші індикатори демократичних виборів	30
Максимально можлива кількість балів		1500

Проаналізувавши українське виборче законодавство та вітчизняну виборчу практику (на основі звітів Комітету виборців України, звітів ОБСЄ тощо) числові дані щодо визначення Індексу демократичних виборів у сучасній Україні виглядатимуть так:

Таблиця 2

Числові дані щодо демократичних принципів виборів «де-юре» в Україні [2–12]

Позначення	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002	2004	2004- 3 тур	2006	2007	2010	2012
P1L	40	35	35	42	52	52	62	72	72	70	63	72	70
P2L	115	113	116	114	120	123	128	136	139	148	141	139	142
P3L	113	119	121	121	123	124	124	126	126	127	127	127	121
P4L	28	28	28	28	28	29	34	34	34	34	34	34	34
P5L	55	55	55	55	65	65	65	70	75	70	70	70	70
P6L	52	78	78	77.5	89.5	86.5	86	91	91	84	84	87	81
P7L	26	61	61	47	37	67	73	74	74	48	48	48	48
P8L	5	10.5	15	15.5	21.5	24	29.5	30.5	30.5	34	34	31	32
P9L	3.5	10	13.5	12.5	23	27	32.5	35.5	35.5	39.5	39.5	35.5	40.5
P10L	42	43	43	43	47	47	50	52	54	55	57	52	57
P11L	28	33	33	34	39	35	51	50	50	55	55	52	54
P0L	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Разом	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735	771	781	764.5	752.5	747.5	749.5

Таблиця 3

Числові дані щодо демократичних принципів виборів «де-факто» в Україні [13–16; 18–23]

Позначення	1998	1999	2002	2004	2004–3 тур	2006	2007	2010	2012
I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P1F	75	68	74.5	23.5	99	104.5	97.5	89.5	78.5
P2F	6	18	20	12.5	24.5	25.5	12	22.5	25.5
P3F	55.5	61	55.5	37	70.5	73	73	73	58.5
P4F	10	10	13	13	16	16	12	13	13
P5F	45	57	37	37	57	45	57	57	57
P6F	46	45	35	41	30	40	35	40	40
P7F	38	37.5	31.5	11.5	54	54	41.5	31.5	22
P8F	40	32.5	38	21	47.5	45	46.5	42.5	38
P9F	39	39	39	17.5	35	35.5	34.5	35	31

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
P10F	14	14	10	10	24	25	25	20	20
P11F	–	20	20	17.5	22.5	22.5	25	20	20
P0F	6	6	6	14	0	17	8	12	9
Разом	374.5	408	379.5	255.5	480	503	467	456	412.5

Отримавши числове значення кожного із складових індикаторів демократичних виборів сучасної України, починаючи з 1990 р. і закінчуючи останніми парламентськими виборами 2012 р., ми маємо змогу обчислити Індекс демократичних виборів «де-юре» і «де-факто». Він обчислюватиметься поділом сумарної кількості балів за складові конкретних виборчих перегонів на максимально можливу кількість балів.

Також варто зауважити, що з максимально можливих 1500 балів на складові де-юре припадатиме 876 балів, а на складові де-факто – 624 бали. Щодо останніх, однак, максимальна кількість балів відносно різних виборчих кампаній може бути меншою від 624.

Таблиця 4

Індекс демократичних виборів «де-юре» в Україні – IDE (L)

Вибори	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002	2004	2004– 3 тур	2006	2007	2010	2012
Бали реальні	507.5	585.5	598.5	589.5	645	679.5	735	771	781	764.5	752.5	747.5	749.5
Бали макс.	876	876	876	876	876	876	876	876	876	876	876	876	876
IDE (L)	0.58	0.67	0.68	0.67	0.74	0.78	0.84	0.88	0.89	0.87	0.86	0.85	0.86

Таблиця 5

Індекс демократичних виборів «де-факто» в Україні – IDE (F)

Вибори	1998	1999	2002	2004	2004–3 тур	2006	2007	2010	2012
Бали реальні	374.5	408	379.5	255.5	480	503	467	456	412.5
Бали макс.	497	598	608	624	606	616	608	608	608
IDE (F)	0.75	0.68	0.62	0.41	0.79	0.82	0.77	0.75	0.68

Нарешті, ми можемо обчислити загальний Індекс демократичних виборів для кожного виборчого періоду в Україні. Від становитиме середнє арифметичне Індексів «де-юре» і «де-факто» за конкретні виборчі перегони.

Таблиця 6

Загальний Індекс демократичних виборів в Україні – IDE (Z)

Вибори	1990	1991	1994 през.	1994 парл.	1998	1999	2002	2004	2004– 3 тур	2006	2007	2010	2012
IDE (L)	0.58	0.67	0.68	0.67	0.74	0.78	0.84	0.88	0.89	0.87	0.86	0.85	0.86
IDE (F)	–	–	–	–	0.75	0.68	0.62	0.41	0.79	0.82	0.77	0.75	0.68
IDE (Z)	–	–	–	–	0.745	0.73	0.73	0.645	0.84	0.845	0.815	0.8	0.77

Як ми бачимо, з 1990 р. в Україні виборче законодавство постійно вдосконалювалося і стало все більш демократичним. Водночас вітчизняна електоральна практика показувала зворотні тенденції: незважаючи на покращення виборчого законодавства, демократичні принципи виборів все більш порушувалися у виборчих перегонах. Найменш демократичними була президентська кампанія 2004 р., яка стала логічним завершенням процесу зниження демократичності виборів. В подальшому Індекс демократичних виборів різко зріс. Проте останні виборчі перегони показують знову тенденцію до зниження рівня демократичності виборів, що може стати загрозою побудови у нашій країні стабільної демократії і вимагає відповідної реакції влади та українського суспільства.

Як бачимо, політологічні дослідження у сфері виборчих відносин можуть піддаватися формалізації. Запропонований Індекс демократичних виборів комплексно охоплює всі демократичні принципи виборів та містить індикатори, що їх деталізують. Крім того, позитивним моментом є врахування під час обчислення демократичності виборів як правового забезпечення принципів та індикаторів у виборчому законодавстві, так і реального їх дотримання у конкретній виборчій практиці. Тому Індекс демократичних виборів може слугувати дієвим та науково коректним способом визначення рівня демократичності виборчих кампаній як в Україні, так і на всьому пострадянському просторі. Це може стати перспективним напрямом для наших подальших наукових досліджень.

1. Даль Р. *Демократия и ее критики* / Р. Даль / Пер. с англ.; Под ред. М. Ильина. – М.: РОССПЭН, 2003. – 576 с. 2. Закон «Про вибори народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8304-11>. 3. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-1. 4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 2001. – № 51–52. – С. 1058–1112. 5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1993. – № 48. – С. 1099–1122. 6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1997. – № 43. – С. 787–822. 7. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1999. – № 14. – С. 274–304. 8. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1297-12>. 9. Закон України «Про вибори Президента України» від 18 березня 2004 р. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 129 с. 10. Закон України «Про вибори Президента України» від 24 лютого 1994 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1994. – № 8. – С. 200–220. 11. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» від 21 серпня 2009 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1616-17>. 12. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України»» від 7 липня 2005 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 2005. – № 38–39. – С. 1454–1574. 13. Звіт КВУ за підсумками спостереження за голосуванням та підрахунком голосів на виборах Президента України 31 жовтня 2004 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=804>. 14. Звіт КВУ за підсумками спостереження за повторним голосуванням і підрахунком голосів на виборах Президента України 21 листопада 2004 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cvu.org.ua/doc.php?lang=ukr&mid=docs&id=826>. 15. Підсумковий звіт за результатами спостереження за виборами народних депутатів України 2012 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.issui.com/press.kvu.kyiv/docs/report_cvu_lto_2012_final_ukr. 16. Підсумковий звіт КВУ за результатами спостереження за ходом підготовки та виборів народних депутатів України 31 березня 2002 року // *Точка зору*. – 2002. – № 10 (90). – С. 3–11. 17. Романюк А. *Демократичні стандарти виборів* / А. Романюк // *Виборчий процес-2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості*. – Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 3–5. 18. *Україна: вибори до Верховної Ради України 26 березня 2006 р.* / Звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами. – Варшава, 2006. – 35 с. 19. *Україна: вибори Президента України 17 січня та 7 лютого 2010 р.* / *Остаточний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами*. – Варшава, 2010. – 37 с. 20. *Україна: вибори Президента України 31 жовтня, 21 листопада та 26 грудня 2004 р.* / *Заключний звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами*. – Варшава, 2005. – 56 с. 21. *Україна: парламентські вибори 28 жовтня 2012 р.* / *Остаточний звіт Місії зі спостереження за виборами ОБСЄ/БДПЛ*. – Варшава, 2013. – 50 с. 22. *Україна: позачергові вибори до Верховної Ради 30 вересня 2007 р.* / *Звіт Місії ОБСЄ/БДПЛ зі спостереження за виборами*. – Варшава, 2007. – 36 с. 23. *Republic of Ukraine parliamentary elections 29 march 1998*. OSCE/ODIHR. – Warsaw, 1998. – 23 p. 24. *Ukraine presidential elections 31 October and 14 November 1999*. OSCE/ODIHR final report. – Warsaw, 2000. – 46 p.